

“ויזרז למעשה מאד, ויאמר אל ה' אל תפן אל מנזחתם...” (במדבר ט"ז ט"ו)

“And Moshe was very angered, and he said to Hashem: Do not accept their offerings...”

At the height of Korach's rebellion, Moshe challenges Korach and his supporters to the ultimate test. He commands that all those who challenged Aharon's legitimacy should bring an offering of Katores on the following day. At this point Moshe turns to Hashem and pleads, “Please do not accept the Tefilos and the Korbanos of Korach”¹. These words of Moshe Rabbeinu are seemingly quite inappropriate. Korach and his cohorts have just challenged the basic tenets of the entire Torah – the authenticity of Moshe's divine instructions. Clearly, Hashem would show to Klal Yisrael once and for all that all of Moshe's words are true and divinely initiated. Why then would Moshe need to beseech Hashem not to accept the Tefilos of Korach, when they clearly cannot and will not be accepted?

The Maasas Hamelech explains that, unbelievable as it may be, the power of a Tefilah is something that is ingrained in nature. A person who utters a Tefilah with the right concentration can have an affect, even in the most impossible circumstances². We find in several places that through Tefilah, Hashem is כביכול compelled to respond, even when the individual is unworthy. In Parshas Vaeschanan, Moshe relates to Klal Yisrael how Hashem commanded him to cease from asking further to be allowed into Eretz Yisrael, lest He כביכול be forced to concede³. Similarly, the Kohen Gadol on Yom Kippur had to Daven that the Tefilos of the travelers (who pray that it should not rain) not be accepted, since even a prayer that is detrimental for everyone except for the individual praying, can have an affect⁴.

Tefilah B'tzibbur: Chazal tell us that a person's Tefilah is more readily accepted when uttered together with a quorum (B'tzibbur). In many other places Chazal elaborate on the greatness of Davening with a Minyan⁵. The Mabit gives three reasons for this: 1) The presence of a Minyan allows for the recitation of דברים שבקדושה such as Kaddish and Barchu. The Gemara tells us that only when ten men stand together in prayer is the Shechinah present, listening to their Tefilos⁶. 2) Any Mitzva that is performed as a group is more valuable than the sum of its parts. This can be compared to the phenomenon, that several people carrying an object can collectively carry more weight than the total individual strength of each person. By Tefilah as well, the power of a group Davening well exceeds that of several individuals⁷. 3) A Tefilah without concentration is not accepted. When the same Tefilah is uttered together with a Tzibbur it is more likely to be accepted as a part of the group⁸. The Tosefos states that even the Tefilah of a complete Tzaddik uttered in total concentration, does not equal that of a בציבור. (Other Acharonim disagree, see notes)⁹.

The Shlah asks: How can Chazal assure us that the Tefilah of a Tzibbur is never rejected. For thousands of years Klal Yisrael has davened three times every day for the hastening of the redemption, without any response? He offers two answers: 1) Hashem fulfills every Tefilah in some form, albeit not in its full manner. Our Tefilos for redemption help for the small redemptions and miracles we witness on a daily basis. 2) Chazal did not mean that the Tefilah's request will necessarily be fulfilled. The intent of Chazal is that a תפילה בציבור is not rejected, and receives recognition as a Tefilah. The reward for Davening is held for the person Davening, although his request may not be fulfilled. The Kaf Hachaim explains differently, that every Tefilah is indeed accepted and will be fulfilled when the proper time comes. A Tefilah B'tzibur is always fulfilled, just not necessarily at the moment it is uttered¹⁰. This can be compared to a parent who instead of refusing his child's request, responds, “Yes, but not at the moment”.

¹ רמב"ן כאן (ט"ז ט"ו), דע"כ אין הכתוב הולך על הקטורת כי דתן ואבירם לא היו ממקריבי הקטורת, ומשה התפלל שלא יקבל קרבנותיהם ותפילותיהם, ע"ש.
² משאת המלך מהגר"ש דיסקין זצ"ל, וכע"ז תירץ הגר"ח קנייבסקי שליט"א בקיצור דברים הובא בס' דרך שיחה כאן.
³ דברים (ג' כ"ו), ויאמר ה' אלי, אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה, דממ"נ אם לא יקבל תפילתו מה איכפת להקב"ה שיתפלל, אלא כנ"ל. ויש להעיר דאין כ"כ ראיה לפמש"כ רש"י דהטעם שצוה לו לעצור מלהתפלל היה שלא יאמרו הרב כמה קשה והתלמיד כמה סרבן ומפציר, ע"ש.
⁴ יומא נ"ג ע"ב, ומתפלל תפלה קצרה וכו' יה"ר שתהא שנה זו גשומה ושחונה... ולא תכנס לפניך תפלת עוברי דרכים. וע' מו"ק י"ח, שמה יקדמנו אחר ברחמים, ע"ש.
⁵ ברכות ח', מאי דכתיב, ואני תפילתי לך ה' עת רצון, אימתי עת רצון? בשעה שהצבור מתפללין. תנ"א: רנ"א: מנין שאין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלתן של רבים, שנאמר: הן אל כביר ולא ימאס. וכתוב: פדה בשלום נפשי מקרב לי, אמר הקדוש ברוך הוא כל העוסק בתורה ובגמ"ח ומתפלל עם הצבור - מעלה אני עליו כאילו פדאני, לי ולבני, מבין אומות העולם. אמר ר"ל: כל מי שיש לו ביה"כ בעירו ואינו נכנס שם להתפלל - נקרא שכן רע וכו', ע"ש. ובברכות ו' איתא, תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר: לשמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה. והראשונים פליגי בפירושו. בתוס' ע"ז ד' ד"ה כיון משמע דצריך תפילה עם ציבור ובביה"כ כדי שיהא נשמעת, ע' צ"ח. אולם הרא"ש והרי"ף והרמב"ם (תפילה פ"ח ה"א) פירשו דקאי על יחיד המתפלל בביה"כ, ע"ש וכ"כ הטור, הב"י, ב"ח בס' צ'. וכ"כ הבה"ג, והשאלות שאילתא ח', וע' מחזור ויטרי ס' מ'.
⁶ בית אלוקים למבי"ט, שער התפילה פ"א, וע' ברכות ו', מנין לי' שמתפללין ששכינה עמהם - שנאמר: אלקים נצב בעדת קל.
⁷ ע' סוטה ל"ד ע"א, שמה שאדם יחיד נושא הוה שלישי ממה ששנים נושאים יחד.
⁸ שם במבי"ט, שנגרר אחר הרבים, וכמ"ש ברוח חיים (אבות פ"ב מ"ג) שתפילתו של יחיד נבדקת ואין נותנים לה לעלות. וע' כוזרי (מ"ג ס"ט) שכתב כעין המבי"ט.
⁹ סוטה ע"ב פ"ז, ע"פ הזהרה. אולם ברדב"ז (ח"ג ס' תע"ב) כתב שלצורך כוונה עדיף שיתפלל ביחידות, ע"ש.
¹⁰ של"ה הובא בכה"ח ס' צ' אות נ"ט, פי' א' מהמבי"ט, השני מהשל"ה, והשלישי מעצמו.

According to the Rambam, we are required to Daven every day Min Hatorah¹¹. Even so, the Mitzva to Daven B'tzibbur is only Midrabanan¹². Some Acharonim state that the entire institution of תפילה ביציבור started in the era following the Churban Beis Hamikdash. At the time when the Beis Hamikdash stood and the Shechinah was always present in Klal Yisrael's midst, each individual would Daven in his own words in private. Only following the Churban did the הגדולה institute a specific text for Davening, and that Davening should take place B'tzibbur¹³.

The Shulchan Aruch when mentioning the Halacha requiring תפילה ביציבור, uses the word "ישתדל" – "one should try" to Daven with a Minyan¹⁴. R' Moshe Feinstein זצ"ל states that the intent of the Shulchan Aruch is not to imply that this Mitzva is optional at all. The intent with using this wording was to refer to the Halacha that one is not required to travel more than 18 minutes out of his way to find a Minyan¹⁵ (see below). The Poskim state clearly that this Mitzva is obligatory¹⁶. In fact, according to some of the Rishonim, if one missed Davening B'tzibbur and later found a Minyan, he is required to Daven again B'tzibbur¹⁷.

Defining "B'tzibbur": In defining precisely what is considered Davening B'tzibbur, there are several different levels, each of which have varying degrees of preference. We will list these levels in descending order. The Chayei Adam defines Davening B'tzibbur as ten people starting Shemoneh Esrei together. According to the Mishna Berurah, preferably all ten people should start Shemoneh Esrei at the same moment to be considered a complete תפילה ביציבור¹⁸. Others state that as long as a person starts while the Tzibbur is saying the first Bracha of Shemoneh Esrei, it is considered a תפילה ביציבור¹⁹. Even according to these opinions, one who came late should try to begin Davening while the Tzibbur is still Davening, as this is considered B'tzibbur to some degree. R' Moshe Feinstein זצ"ל argues that it is not necessary to start at the exact same time as the Tzibbur, as long as they are Davening at the same time, since anyway all ten cannot possibly Daven word for word together²⁰. If one missed Davening together with the Tzibbur, it is still somewhat considered תפילה ביציבור to start Davening as long as at least one other person is still Davening. According to some Poskim, one may skip parts of Pesukei D'zimrah to catch up and Daven Shemoneh Esrei, even if only together with one person²¹.

The Chasam Sofer rules that one who missed Davening together with the Tzibbur can still fulfill תפילה ביציבור by Davening word for word with the Chazzan as he recites the Chazaras Hashatz²². R' Moshe Feinstein זצ"ל argues that this cannot possibly be considered תפילה ביציבור since the Tzibbur is no longer Davening. The Chazon Ish states that although Davening with the Chazzan is not a true תפילה ביציבור, it does have some of its qualities²³. The Chofetz Chaim would often be unable to keep up with the Tzibbur due to his intense concentration. He would therefore often end up Davening together with the Chazaras Hashatz²⁴. If a person missed Davening with the Chazaras Hashatz, according to some Acharonim, there is still benefit for him to Daven Shemoneh Esrei while the Tzibbur is saying Ashrei and לציון²⁵.

If a full Minyan of ten people that have not yet Davened is not present, Kaddish and Barchu may be recited in the presence of four people that have davened and six who have not. R' Shlomo Zalman Aurbach זצ"ל states that such a Minyan is not considered having Davened B'tzibbur²⁶. Others state that it is indeed considered תפילה ביציבור²⁷. The Chazon Ish explained, that the quiet Shemoneh Esrei of six people is certainly not תפילה ביציבור. However, the Chazaras Hashatz that is recited with the presence of the additional four people is considered תפילה ביציבור. Hence, only by Shacharis and Mincha, when Chazaras Hashatz is recited, can people who have already Davened be included to consider this a תפילה ביציבור. By Maariv where there is no Chazaras Hashatz, it cannot be considered תפילה ביציבור at all²⁸. R' Mordechai Bennett זצ"ל states that although it is not a תפילה ביציבור with less than ten people in a Minyan, even two people who Daven together have some of the advantages of a תפילה ביציבור that is not rejected by Hashem²⁹.

¹¹ רמב"ם פ"א מהל' תפילה, סה"מ מצוה ה', וע' רמב"ן בהשגות שורש א' ד"ה והפליאה. וע' חינוך מצוה תל"ג.
¹² ע' פיה"מ להרמב"ם מגילה פ"ד מ"ג, שו"ת מהרש"ג ח"ב ס' ל"ח, קרן אורה סוטה ל"ח. וע' רמב"ם ברכות מ"ז, שו"ת הראנ"ח ח"ב ס' ל"ז, שו"ת הרשב"ש ס' כ"ד ובפתי"ת יו"ד ס' רל"ט סק"יב (דמש"ה חל ע"ז שבועה), שו"ת ארץ צבי ח"ב ס"ב, וערוה"ש ס' צ' סק"ה. ובשו"ע הרב שם ס"ז כתב שעדיף ממצוה דאורייתא, ע"ש.
¹³ בית אלוקים למב"ט שער היסודות פ"ח, דמש"ה לא מצינו בתנ"ך זכר לתפילה ביציבור, וע' שו"ת יבי"א או"ח ס"י אות ה' שתמה על דבריו, שכל הדרשות לתפילה ביציבור למדים מהנביאים ומדוד המלך בתהלים, ע"ש. ולכאורה י"ל דהוה כפסוקים בתהלים שקאי אזמן חורבן הבית, כגון מזמור לאסף ה' באו גוים נחלתך וכו'.
¹⁴ שו"ע או"ח ס' צ' ס"י. ובאמת מצינו לשון זה קאי על חיוב, ע' ס' ר"נ ס"ב ורס"ב ס"א לענין כבוד שבת, אולם באה"ע ס"ב ס"ו קאי על נישואין לבת ת"ח, ע"ש.
¹⁵ אג"מ או"ח ח"ב ס' כ"ז, וח"ד ס' ס"ח. ובשו"ת מנח"י ח"ז ס"ו הסביר ש"ישתדל" קאי על תפילה בביה"כ, אבל להתפלל ביציבור הוא חיוב גמור, ע"ש.
¹⁶ ע' לעיל הערה #12, אולם במהרי"ל (הל' עירובי תחומין) משמע שאין חיוב כ"כ להתפלל ביציבור, רק מעלה בעלמא, וכבר צווח ע"ז בק"נ מגילה פ"ד אות ל"ב.
¹⁷ מנהגי מהר"ש (מהד"מ) ע"מ קצ"ב ומנהגי מהר"א טירנא בהגהות ומנהגים, מנהג של חול ע"מ י' בשם גליון, ע"ש. וע' רמב"ם ברכות פ"ג ס' ט"ו.
¹⁸ החי"א הובא במ"ב ס"צ סק"ח, ובמ"ב ס' ס"ו סק"ה כתב דהיינו שיתחילו ממש שב"ש וע' ביאו"ה ס' ק"ט, וכה"ה דעת הפמ"ג בא"א סק"ב, וע' יוסף אומץ ס' רצ"ו.
¹⁹ שו"ת בצל החכמה ח"ד ס' ג', ואפשר דאפי' עד "מחיה המתים" לא הפסיד. וכ"כ בשו"ת באר משה ח"ד ס"יא.
²⁰ אג"מ או"ח ח"ג ס' ד, ומ"מ אם בא באמצע צריך שיגמור קודם שהש"ץ יגיע לקדושה או במעריב קודם קדיש שלם. וזה עדיף מלהתפלל אם הש"ץ, ע' ארחות רבינו ח"ג ע"מ ר"ח בשם החזו"א, וס' אבני ישפה פ"ו הערה 22 בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א.
²¹ ארחות רבינו שם, ואפי' אם אחר יתחיל עם זה, ושלישי עם השני אפי' מאה נחשב כולם כתפילב"צ.
²² ארחות חת"ס ליקוטים ס' ג', וכ"כ בא"א בוטשאטש או"ח ס' נ"ב. וע' שלט"ג סוף ר"ה דין אין תוקעין אלא ביציבור דלכאורה יש סמך לדבריהם משם.
²³ אג"מ או"ח ח"ג ס' ט, וכתב על דברי החת"ס דלכאורה כולם דברי טעות, ע"ש. חזו"א או"ח ס' י"ט סק"ז.
²⁴ דוגמא מדרכי אבי (נדפס בכל כתיבי חפ"ח) מבנו של החפ"ח.
²⁵ צ"ל"ח ברכות ו'. ושמעתי מהגר"א וייס שליט"א דיתכן שזה רק עד קדיש תתקבל שהוא סוף התפילה.
²⁶ מג"א סק"ד משמע כן, וכ"כ בהליכות שלמה, תפילה פ"ה ס"ח, ובאג"מ או"ח ח"א ס' כ"ח. וכ"כ בתשובות והנהגות ח"א ס' ק"ד בשם הגרי"ז, וארחו"ר ח"א ע"מ נ"א.
²⁷ לשון המ"ב ס' ס"ט סק"ח שנחשב ציבור גמור, אולם ממש"כ המ"ב בס' צ' בשם החי"א (הובא לעיל) למ"כ. והרבה הוכיחו מהרמב"ם הל' תפילה פ"ח, דס"ל דנחשב בכלל תפיב"צ שהביא ו' מתפללים בכלל "כיצד היא תפילב"צ", ע' שו"ת חלקת יעקב ח"ב ס' קל"ח, מנח"י ח"ג ס"ו וח"ט ס' ו' ז', בצל החכמה ח"ד ס' קל"ה.
²⁸ ארחות רבינו שם בשם החזו"א, דרק בשחרית ומנחה תיקנו חזרת הש"ץ בי' אפילו אם התפללו כבר, אבל במעריב לא תיקנו, ומשמע דמ"מ רק יוצא בחזרת הש"ץ.
²⁹ ח"י מהר"ם בנעט מכת"י, ברכות י"ח ד"ה בן עזאי, דאפי' ב' הוה בכלל "כביר לא ימאס". וע' בית אלוקים למב"ט פ"א ד"ה הנה, שג"כ משמע שיש מעלה אם ב'. ולענין אם מתפלל שחרית בשעה שהציבור מתפלל מוסף, יש לציון דבס' זכרון אש תמיד ע"מ תקמ"ב הובא בשם הגר"ח מבריסק שיוצא בזה תפילב"צ, ע"ש ואכמ"ל.

Separate rooms: The Poskim discuss how close together the ten people must be to be considered one Minyan. The Shulchan Aruch states that if some of the Minyan is in a separate room, even if there is an open doorway between the rooms, the two groups cannot be combined to form one Minyan. If the two groups can see each other from the separate rooms (for example, if some people are standing in the Ezras Nashim), they may be combined to form a Minyan. If there already is a Minyan in the first room, it is questionable if a person standing in the other room is considered to be Davening B'tzibbur. The Mishne Berurah says that for this reason, a person should preferably not Daven in a separate room or in the Ezras Nashim³⁰.

Traveling: Many Acharonim say that one should not travel to a place where he will not have a Minyan to Daven with, unless it is for business, health or a Mitzva³¹. If someone finds himself in a place without a Minyan, he is not required to travel more than 18 minutes (or a total of 36 minutes back and forth) out of his way to find a Minyan³². A person is also not required to spend money in order to obtain a Minyan. If one will not sustain a loss, and will only be losing out on profit by Davening B'tzibbur, he is required to do so³³. Spending money on gasoline to drive to Minyan is not considered a loss, if one drives whenever he wants to go somewhere³⁴. The Ksav Sofer assures anyone who is scrupulous in ביבור תפילה that he will not lose out financially at all because of it³⁵.

Often when flying on long flights, one is forced to Daven on the airplane. Many Halachic Shailos arise in this scenario³⁶. In regard to תפילה ביבור, the Acharonim say that the backs of the seats are not considered a division and even if seats are between people they can be combined for a Minyan³⁷. Even so, some Gedolim suggest not to Daven with these Minyanim, since one cannot concentrate properly while being pushed and shaken around in the crowded aisles. Instead a person should stay in his seat and Daven with Kavanah³⁸.

Women cannot be included in a Minyan and are not required to Daven with one. Even so, it is praiseworthy for a woman to go to Shul to Daven with the Tzibbur³⁹. A minor (under Bar Mitzva) cannot be counted for a Minyan either. In a case where no other men are available, such as when traveling, some Poskim permit counting a child older than six as part of the Minyan. Some say that the child should hold a Chumash in his hand during the Davening⁴⁰.

The Chacham Tzvi discusses if a person that was created using the "Sefer Yetzirah" – commonly called a "Golem", can be considered part of a Minyan⁴¹. The Acharonim give many reasons why he cannot be part of a Minyan⁴². Furthermore, some say that the Golem would have to wait 13 years in order to be considered "Bar Mitzva" and be included in a Minyan⁴³. Interestingly, the Mishna Berurah brings this Halacha from the Chacham Tzvi, even though it is not a very practical question. The Chofetz Chaim's son asked his father why he would mention this obscure and hypothetical question in a practical sefer like the Mishna Berurah. The Chofetz Chaim explained that he purposely included this Halacha in order to teach us that we must realize that even in our generation it is possible to reach tremendous spiritual heights, and be able to perform supernatural feats such as creating a Golem. We should never despair from reaching such lofty levels⁴⁴.

גוט שבת,
מאיר הלוי הלמן
פעיה"ק תובב"א

³⁰שו"ע ס' נ"ה ס"ג ו"ד, ומ"ב שם. ומקורו מהרשב"א בתשובה ס' צ"ו שמדמה דין זה לזימון. אולם בשעה"צ הביא דיש מהאחרונים (הגר"א ועוד) שחולקים והצריכו דוקא חדר אחת אפי' אם רואין זא"ז, וע' חיי"א כלל ל' אות א'. ובערוה"ש ס"ג כתב דאע"ג דאין מצטרפין אפי' בראוין, מ"מ נחשב לתפילה ביבור אם יחיד מתפלל בחדר אחרת מהמנין, וע' שו"ת רדב"ז ס' תר"ב. ובאמת משמע שהיא פלוגתת התוס' ר"ה כ"ז ד"ה ושמע ומאירי שם, ע"ש היטב. ומהמ"ב משמע דגם לענין תפי"ב צ צריך שיראו זא"ז, וכ"פ הגרש"א בהליכות שלמה פ"ה ס"ב דצריך לעמוד אצל החלון. וע' פ"ח לענין מחיצה של זכוכית דלא מצטרפי אפי' בראוין. תפילה כהלכתה פ"ח ס"ח בשם הגרש"א.

³²מ"ב ס' צ' סקנ"ב, דחייב ללכת עד מיל לתפלה, ומיל הוה 18 דקות. ובענין ההסעה שיפסיד, כ"כ באבני ישפה פ"ו ס"ה בשם הגר"ש אלישיב שליט"א ע"פ הנ"ל. מ"ב סקכ"ט.

³⁴אבני ישפה פ"ו ס"ו בשם הגר"ש אלישיב שליט"א. ואם אינו רגיל לילך אם רכב לצרכיו אינו חייב להוציא ממון על הדלק, ואם ברגליו הוה יותר מ36 דקות, פטור. כת"ס עה"ת פ' עקב ד"ה ולעבדו, דהקב"ה אינו מניח שיבוא לידי הפסד ע"י קביעותו להתפלל ביבור, ע"ש.

³⁶כגון חוסר הצניעות ואיסור להתפלל כנגד הערוה, וכן חוסר מחיצה בין האנשים ונשים, ואכמ"ל.

³⁷שו"ת התעוררות בתשובה ח"א ס' כ"ט, מנחת שי סו"ס י"ח.
³⁸וכן הורה מו"ר הגר"ש קמיניצקי שליט"א, וכן הוא נוהג בעצמו. ופ"א חישבתי להחמיר להתפלל במנינים כאלו ובאמצע תפילת שמו"ע המשרתות הפרוצות דחפוני לצדדים, ומזכרתי עי"ז דברי ר"ט בברכות י', אר"ט: אני הייתי בא בדרך והטתי לקרות כדברי ב"ש, וסכנתי בעצמי מפני הלסטים. אל"ל: כדאי היית לחוב בעצמך, שעברת על דברי ב"ה, ע"כ. וכל ערום יעשה בדעת.

³⁹לבוש ס' נ"ה סק"ד, דמנין י' נלמד מ"ונקדשתי בתוך בנ"י" וסתם בנ"י הוה זכרים ולא נקבות, וע' מנח"ח מצוה רצ"ו. וכתב השב"י או"ח ח"ג ס' נ"ד דאשה אינו מחויבת בתפי"ב וכדאמרי' בסוטה כ"ב, אשה בעזרה מנין. וע' תשובה מאהבה ח"ב ס' רכ"ט ובאגרת הגר"א לבניו שנשים לא תלכנה לביה"כ כיון שע"ז יראו מה שלובשים אחרים ויתקנאו וכו'. ולטעם זה לכאורה בזמנינו אין טעם שלא יבואו כיון שבלא"ה יוצאים לרחוב. וע' מס' סופרים פ"ח ה"ד וסוכה נ"א דמשמע שהיה מנהג שיבואו. וע' ילקו"ש פ' עקב ס' תתע"א, מעשה באשה שזכתה לזקנה מופלגת בזכות שהלכה לביה"כ להתפלל, וע"ע בס' הליכות בת ישראל פ"ב סכ"ו. וע' בס' תורת חיים עה"ת בשם הגר"ח מבריק עה"פ "ותעו להם מרים", דרק ע"י שעונין לשירת האנשים נחשבת גם להם כציבור, ע"ש.

⁴⁰שו"ת רדב"ז ח"ח ס"א, רמ"א ס' נ"ה ס"ד דיש מתיירין לצרף קטן בשעת הדחק, ובמג"א סק"ה כתב שישנה כן עם חומש בידו, אולם בא"ר אות ה' חולק דאין לצרף קטן כלל ואפי' הרמ"א לא התיר אלא במקום שנהגו, וכ"כ החיי"א כלל ל"א והערוה"ש שאין לצרף, וכ"מ במ"ב סק"ד שדעתו להחמיר, וע' כה"ח, ושו"ת בצל החכמה ח"ד ס' ל"ג. ובהגה' מהרש"ם הביא משו"ת מן השמים ס' י"א דאפשר לצרף אפי' ב' קטנים, ע"ש.

⁴¹חכ"צ ס' צ"ג, והעיד שם על זקנו הגר"א בעל שם שעשה גולם, ובשאלת יעבץ ח"א ס' פ"כ הרחיב הסיפור שהמיתו כיון שהיה הולך וגדל ומחריב, ע"ש.
⁴²ע' רמב"ן עה"פ ויהי האדם לנפש חי', וסנהדרין ס"ח, רבה ברא גברא וכו', דמבואר שאינו יכול לדבר ואפשר שדינו כחורש, וכ"כ בברכ"י ס' נ"ה, ובשאלת יעבץ שם דאין לו דעת ופשוט שאינו מצטרף, ובשו"ת יהודה יעלה ח"א ס' כ"ו כתב דלא גרע מישן שלדעת הט"ז אינו מצטרף. והחיד"א במראית העין שם כתב שאין ספק שדינו כבהמה בערת אדם, ע"ש. ובלא כ"ז צ"ע איך נסתפק בזה, דמהיכ"ת שדינו כישאל אם לא נולד מאם ישראלית, (אם לא ע"י גיור), וצ"ע.
⁴³ליקוטי חבר בן חיים (תלמיד החת"ס) בהערותיו על החכ"צ. ויתכן דצריך להמתין עד כ' שנים כיון דהוה סריס.
⁴⁴דוגמא מדרכי אבי (נדפס בכל כתיבי חפ"ח) מבנו של החפ"ח.